

МОВНИЙ ЗНАК ЯК ЗАСІБ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Удовіченко Г. М.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

У статті досліджено взаємовідношення понять **знак** та **поняття**, **знак** та **значення**. Зазначено, що картина світу, представлена у свідомості людини у вигляді системи понять, знаходить своє матеріальне вираження в найрізноманітніших формах, серед іншого й у мові. З'ясовано, що **поняття** є ідеальною сутністю, однак воно не може бути переданим від однієї людини до іншої без матеріального посередника, здатного впливати на наші органи чуття. Таким посередником може виступати **знак**, а в лінгвістиці саме **слово** є найважливішим знаком.

У пропонованій роботі слово постає як знак, який слугує для індукування певного поняття у свідомості людини і який, виражаючи певне **значення**, входить до поняття. Водночас зауважено, що **значення** не є частиною слова, а виступає складником ідеальної одиниці – **лексеми**. Лексема як ідеальна одиниця мови зберігається в нашій пам'яті або в інвентарній системі лексичних одиниць мови. З'ясовано, що, на відміну від **знака**, лексема є одиницею двосторонньою, тобто складається з образу слова – сигніфіканта – і значення – сигніфіката. Акцентовано на необхідності для індукування у свідомості потрібного значення ототожнення вимовленого слова зі своїм образом – сигніфікантом, а також на прагненні покласти в основу словесного знака будь-яку одну ознаку, яка актуалізує особливість знака.

Обґрунтовано положення про слово як односторонню одиницю, що становить комбінацію звуків і букв. Воно може мати кілька значень і за допомогою нього можна пояснити значення будь-якого знака або ввести нове поняття. Констатовано, що **знак** сам собою не точний, позаяк людина, створюючи його, не прагнула досягти максимальної точності. Висвітлено протиставлення слова і лексеми, як матеріальної односторонньої одиниці і двосторонньої ідеальної, проте водночас з урахуванням, що **слово** є **знаком** лексеми, засвідчено каузальний зв'язок між ними.

Ключові слова: знак? поняття, значення, слово, лексема, сигніфікат, сигніфікант.

Udovichenko H. M. Language sign as a means of the objectivation of human consciousness. The article explores the relationship between a sign and a concept, a sign and a meaning. It is stated that the picture of the world, represented in the mind of a man in the form of a system of concepts, being perfect in itself, finds its material expression in various forms, including the language. A concept has been found to be an ideal entity but it cannot be passed from one person to another without a material mediator capable of influencing our sense organs. Such a mediator can be a sign and in linguistics a word itself is the most important sign.

In this work a word is considered as a sign that serves to induce a certain concept in the mind of a man. It is determined that a word has a meaning that is the part of the concept. A meaning is not the part of the word but is the part of the ideal unit – a lexeme. A lexeme is regarded as the ideal unit of language stored in our memory or in the inventory system of lexical units of language. It is considered that, unlike a sign, a lexeme is a two-sided unit, consisting of the image of the word – significant – and meaning – significat. In order to induce a meaning in the mind, the spoken word must be identified with its significant. We focus on the necessity to identify a pronounced word with its image – significant as well as to put into the base of a word sign any feature which actualizes the peculiarity of a sign. It is proved that a sign itself is inaccurate because when creating it, a person did not strive for maximum accuracy. It is revealed that a word opposes a lexeme as a material unilateral unit of the two-sided perfect unit, but there is a causal connection between them because a word is a sign of a lexeme. It is justified that if one considers a word a sign, one must recognize that a word, like a sign, is a one-sided unit, existing as a combination of sounds and letters. A word can have several meanings, and words can explain the meaning of any sign or introduce a new concept.

Key words: sign, concept, meaning, word, lexeme, significat, significant.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її дослідження. Роль мови в накопиченні культурних здобутків є очевидною і значною. При цьому вона, як одна з основних ознак нації, виражає культуру народу, який говорить цією мовою, тобто створює національну культуру. Картина світу, представлена у свідомості людини у вигляді системи понять, будучи сама по собі ідеальною, знаходить своє матеріальне вираження в найрізноманітніших формах, серед іншого й у мові. «Картина світу, відо-

бражена в свідомості людини, є вторинне існування об'єктивного світу, закріплене і реалізоване в своєрідній матеріальній формі. Цією матеріальною формою є мова, яка і виконує функцію об'єктивації індивідуальної людської свідомості...» [7, 15].

Когнітивна лінгвістика досліджує ментальні процеси, що відбуваються при сприйнятті, осмисленні і, отже, пізнанні дійсності свідомістю, а також види і форми їх ментальних репрезентацій. При цьому відмінність когнітивної лінгвістики від інших когні-

тивних наук полягає саме в її матеріалі: вона досліджує свідомість на матеріалі мови (інші когнітивні науки досліджують свідомість на своєму матеріалі), а також з використанням своїх методів, зокрема вивчає когнітивні процеси, робить висновки про типи ментальних репрезентацій у свідомості людини на основі застосування наявних у розпорядженні лінгвістики власне лінгвістичних методів аналізу з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дослідження.

Ключовими поняттями когнітивної лінгвістики є поняття інформації та її обробки людським розумом, а також поняття структур знання та їх репрезентації у свідомості людини і мовних формах. Поняття, яке є ідеальною сутністю, не може бути передано від однієї людини до іншої, адже воно потребує матеріального посередника, здатного впливати на наші органи чуття. Таким посередником може виступати і мовний знак. У мові найбільш важливим знаком є слово.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Ч. Філмор (когнітивні моделі та фрейми); Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі (когнітивна семантика з психологією). У вітчизняному мовознавстві проблеми когнітивної лінгвістики порушують М. Болдирев, І. Бровченко, О. Воробйова, С. Жаботинська (когнітивна поетика); В. Карасик, Т. Луньова, В. Манакін, М. Полюжин (лінгвістична когнітологія); Т. Радзівська, Ю. Апресян, М. Кочерган, Й. Стернін, Г. Уфімцева, М. Цегельська (концептуалізація дійсності в мові).

Формулювання мети і завдань статті. Метою дослідження є аналіз взаємовідношень дефініцій *знак* і *поняття*, *знак* і *значення*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Появі знака передують формування поняття в мисленні людини. З точки зору О. Потєбні, викладеної в книзі С. Кацнельсона «Категорії мови і мислення», «слово не тільки присутністю звукової форми, але всім своїм змістом відмінне від поняття і не може бути його еквівалентом або виразом хоча б тому, що в ході розвитку думки передують поняттю» [6, 183]. На думку І. Архипова, поняття в голові людини виникає раніше, аніж звуковий комплекс (знака): «Коли людина намагається підібрати для нового поняття звуковий комплекс, воно вже існує у неї в голові» [1, 9]. Поняття відображає ознаки і властивості предметів, але звуковий комплекс не відображає їх. Як річ, так і знак, що слугує для позначення речі, є матеріальними сутностями, проте мають різні за характером ознаки, що відображаються у свідомості відповідно: у понятті про речі (наприклад, форма, колір, смак); в образі слова, що зберігає диференційні ознаки фонем, які сприяють здійсненню перцептивної функції.

Матеріальність знака виражається в його звуковому або графічному оформленні. Так, німецький лінгвіст В. фон Гумбольдт вважав, що звукова форма є виразом, який «мова створює для мислення» [5, 83]. Основна функція знака – порушувати, інду-

ціювати думку або поняття про речі чи дії. Наприклад, дорожні знаки спонукають нас до дій: стій, йди, скинь швидкість, будь уважнішим – на дорозі виходять тварини, дорогу переходять діти і т. ін. Тому знак – це індуктор думки. За умови, що людина ідентифікує знак з наявним у неї в пам'яті представленням знака, з'явиться збудження або індукування відповідного поняття із сигніфікатом, що входить до нього. Безумовно, причиною збудження у свідомості поняття про речі може слугувати сама річ, пред'явлена людині. Однак при цьому не існує жодного зв'язку між знаком і річчю. Досить, щоб у людини виникла думка про такий предмет, щоб за допомогою знака викликати ту саму думку або те саме поняття в іншій людини. Знак, таким чином, використовується цілеспрямовано, для того, щоб індукувати потрібну думку або поняття. Л. Черкасов у статті «Знак, слово, нульова морфема» дає таке визначення знака: «Знак – це матеріальний предмет, здатний виводити в світлу зону свідомості (індукувати) поняття будь-якого іншого предмета» [12, 136].

Знак може бути багаторазово відтвореним за допомогою органів мовлення або графічно, а також багаторазово сприйнятим завдяки відповідній роботі органів слуху і зору. Зі здатністю людини сприймати і відтворювати знак у вигляді малюнка, схеми, комбінації букв і звуків пов'язана потреба в точності й чіткості передачі знака. Знак висловлює здатність розуму виявляти в предметах загальне і сприймати їх у вигляді єдності. Тому і знак – це певна єдність, наприклад, звукова або графічна. Як результат розумової діяльності людини знак створений для мислення і, на відміну від думки, здатної до самостійного існування, не існує без думки і обслуговує думку [2, 104–106].

Отже, постає питання щодо значення знака. У мові найбільш важливим знаком є слово. Традиційно знак вважають двосторонньою одиницею, що складається з експонента і значення [9, 29]. Однак наведена думка, що появі знака передують формування поняття, дає нам підставу розглядати знак як одиницю односторонню. Що ж стосується значення, то воно не є частиною знака, а тільки належить йому. А. Ветров в книзі «Семіотика і її основні проблеми», посилаючись на точку зору польського вченого Л. Завадовського, показує, що, маючи значення, знак може зовсім не бути комбінацією з двох елементів. Так, дієсловом *мати* можна передати не тільки відношення частини та цілого (*людина має руки і ноги*), але й значення володіння (*людина має сад*): «Хіба з того, що, наприклад, власником саду є людина, яка володіє садом, випливає, що власник саду є двосторонньою сутністю: людина плюс сад?» [4, 47]. Значення не може бути частиною знака, оскільки знак матеріальний, а значення, як і поняття, є категорією відображальною, тобто ідеальною: «...поняття – це логічна категорія, що позначає одну з форм мислення, в якій здійснюється узагальнене відображення того чи іншого класу предметів. Зміст і обсяг поняття весь час змінюються у міру поглиблення знання людей про навколишній світ» [10, 111–112].

Незважаючи на спільність природи і категорійно-уніформності, поняття і значення слід розрізняти.

Поняття – категорія більш широка, що включає різноманітні враження і знання, які здобувають окремі індивідууми в різному обсязі. Значення – мінімум ознак, що входять до поняття і розділяються всіма: «...значення ... є стабільне в понятті» [10, 111]. Значення утворює ядерна частина поняття (сигніфікат).

Сигніфікат як елемент поняття разом з образом знака, будучи нематеріальними від природи, відображеними у свідомості людини, з'єднані в ній єдиним зв'язком і є складовими частинами ідеальної мовної одиниці. Навпаки, те що позначається знаком, знаходиться поза ним: «Будь-який знак однобічний в сенсі протиставлення тому, що позначається цим знаком. Те, що позначається знаком, знаходиться поза ним...» [10, 113].

Знак служить індуктором поняття. Сказане слово може викликати співвідносно з ним поняття, ядром якого є сигніфікат – значення, що складається із сем, які містять незмінні і суттєві ознаки класу предметів. Значення можна представити у вигляді функціональної системи сем – понять-ознак, істотних для певного класу предметів, до того ж, як уже зазначалося, набір цих ознак однаковий у всіх людей, які володіють цією мовою: випадання хоча б однієї із сем призведе до руйнування функціональної системи, а значить і до зміни значення [12, 40]

Завдяки ідентичному набору сем сигніфікат викликає у співрозмовників однакову розумову діяльність і є умовою взаєморозуміння між людьми, які спілкуються однією мовою.

Семи утворюються на основі істотних ознак, детермінованих відношеннями, що виникають між цим предметом і подібними. Так, людина, маючи спільні ознаки з іншими живими істотами, водночас має також ознаки, що відрізняють її від тварини, тобто такі ознаки, які формують ядро поняття *людина*. Очевидно, що значення, на відміну від поняття, яке залежить від особистого досвіду і знань індивідуума, не залежить від людини, а існує об'єктивно, подібно до того, як поряд з людиною існують інші живі істоти. Крім сем, що входять до сигніфікату, індивідуумом упродовж життя здобуваються знання, які розширюють його поняття про предмет. Функціональна система сигніфікату є елементом локальної системи поняття; до того ж обсяг останньої, як уже зазначалося, визначається сумою знань індивідуума про навколишній світ.

Знаки виникають у результаті потреби обміну інформацією і слугують посередниками для передачі понять про навколишній світ між людьми. Значення (сигніфікат) як стабільні й ідентичні елементи поняття є опорним інструментарієм розкодування переданої у формі знаків думки.

Крім загального понятійного ядра, у носіїв мови є ще один загальний елемент – звуковий (чи графічний) образ знака (слова). Слід нагадати, що образ знака (сигніфікант) пов'язаний з поняттям єдиним зв'язком, що веде до утворення лінгвематальної одиниці, яка становить єдність звукового образу знака і поняття про речі. Описувана нами одиниця, за Ф. де Соссюром, і є знаком, тому що Ф. де Соссюр обстоював двоїсту природу знаку, психічність обох його сторін, стверджуючи, що «мовний знак

пов'язує не річ і її назву, а поняття та акустичний образ» [11, 99]. При цьому Ф. де Соссюр підкреслював, що акустичним образом є не матеріальне звучання, а його психічний відбиток.

Однак ми не можемо назвати таку одиницю знаком на тій підставі, що основою знака вважаємо його матеріальність. Ця одиниця (вона складається із сигніфіканта і сигніфіката) позначається нами терміном лексема, яка, безперечно, є одиницею мови. Між цією ідеальною двосторонньою одиницею (лексемою) і матеріальним знаком (словом) існує каузальний зв'язок [12, 137]

Відображений людиною матеріальний знак (варіант слова) ідентифікується з наявними у свідомості індивідуума образом слова (сигніфікантом) і через зв'язок, що існує між сигніфікантом і поняттям як складовими частинами лексеми, індукує (викликає) в нашій свідомості сигніфікат, який і є значенням слова.

Слово не є знаком референта, оскільки воно індукує поняття. Зважаючи на те, що поняття з вхідним у нього ядром (сигніфікатом) і сигніфікант утворюють мовну одиницю, яку називають лексемою, логічніше б було вважати, що слово є знаком лексеми. Щобільше, за визначенням, слово є знаком свого власного образу, тому що воно його індукує. Цей факт ще більше переконує в тому, що слово є знаком лексеми.

Річ і людина, взаємодіючи, вступають у найрізноманітніші відносини й утворюють різні системи (локальну, каузальну, функціональну). Речі представлені в навколишньому світі у великій різноманітності. Несвідоме і свідоме відображення людиною речі є основою для формування поняття про неї, яке найчастіше знаходить матеріальне вираження у мовному знакові – слові. Слово, як і будь-яка інша річ, впливає на людину та її свідомість. Слово відбивається у свідомості людини у вигляді акустичного (звукового) та/або графічного образу, пов'язаного у свідомості з поняттям. Наявність зв'язку між поняттям і образом слова дає можливість висновувати, що слово індукує поняття у свідомості людини. Стосунок, який виникає між словом і його образом у свідомості людини, є причинно-наслідковим, а слово і його образ у свідомості людини утворюють каузальну систему.

У тому випадку, якщо людина чує (сприймає, відображає слово, що звучить), то слово є елементом-причиною, що викликає акустичний образ. У разі виголошення слова, воно є елементом-наслідком, оскільки вимовляння (говоріння) відбувається на основі динамічного стереотипу, де роль еталона відводиться акустичному образу слова. Як елемент мовної одиниці (лексеми), образ слова і поняття утворюють локальну систему і пов'язані між собою локальними відношеннями.

Уявлення про мову як систему знаків стало поштовхом для порівняння понять знака і слова: «Розуміння мови як системи знаків, а одиниці мови та їх комбінацій як різного роду знаків останніми десятиліттями отримало надзвичайне поширення в теоретичному мовознавстві. При такому підході до мови та її одиниць поняття знака і одиниці мови (виключаючи фонему), по суті, збігаються. Зокрема,

виявляються тотожними поняття знака і слова» [10, 95]. Ідея Ф. де Соссюра про мову як систему знаків стала однією з основних у сучасній лінгвістиці. Різниця полягає в тому, що Ф. де Соссюр вважав знаком мови одиницю ідеальну, а не матеріальну. Перенесення поняття знака у сферу матеріального вимагає від лінгвістів його сприйняття як одиниці двосторонньої, тому і слово як знак стало сприйматися як двостороння одиниця, що складається з позначувального і позначуваного [3, 119–120]. Однак вважати слово двосторонньою одиницею, що становить єдність звучання і значення, – означає вступити в протиріччя з теорією відображення, яка розглядає значення «...як відображальну категорію, однорідну з поняттям, хоча й не тотожну поняттю» [10, 105].

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У пропонованій роботі слово розглядається як знак, який слугує для індукування певного поняття у свідомості людини. Слово має значення, що є складовою поняття. Значення не є частиною слова, а входить до складу ідеальної одиниці, званої нами лексемою. Лексема – ідеальна одиниця, одиниця мови, що зберігається в нашій пам'яті або в інвентарній системі лексичних одиниць мови. На відміну від знака, лексема є одиницею двосторонньою, що складається з образу слова (сигніфіканта) і значення (сигніфіката).

Для того щоб індукувати у свідомості потрібне значення, вимовлене слово має бути ототожене зі своїм образом – сигніфікантом. Людина може мати сформоване поняття про що-небудь, але не знати значення слова, якщо воно іноземне або вимовлено недостатньо чітко, для того, щоб бути ототожненим з сигніфікантом і індукувати потрібне значення. Слово може набувати виразного значення за допомогою введення нового поняття або шляхом пояснення за допомогою інших понять. Слово – це продукт мови і її частина, з одного боку, а й одиниця мови, що є носієм смислорозлічливих ознак, з іншого боку [13, 24–39].

Прагнення покласти в основу словесного знака будь-яку одну ознаку добре пояснює дуже важливу особливість знака. Знак сам по собі неточний, адже, створюючи його, людина не прагнула досягти максимальної точності.

Слово протистоїть лексемі як матеріальна одностороння одиниця двосторонньої ідеальної, проте між ними існує каузальний зв'язок, тому що слово є знаком лексеми. Якщо вважати слово знаком, то необхідно визнати, що слово, подібно до знака, є одиницею односторонньою, яка існує як комбінація звуків і букв. Слово може мати кілька значень, і за допомогою слів можна пояснити значення будь-якого знака або ввести нове поняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов И. К. Человеческий фактор в языке. Санкт-Петербург : Невский институт языка и культуры, 2001. 112 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.
3. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. Москва : Просвещение, 1979. 416 с.
4. Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. Москва : Политиздат, 1968, 264 с.
5. Гумбольдт В фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / сост. В. А. Звегинцев. Москва : Учпедгиз, 1956. С. 68–86.
6. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 864 с.
7. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва : Наука, 1990. 108 с.
8. Коряковцева Е. И. Статус имени действия. *Вопросы языкознания*, 1996. № 3. С. 55–64.
9. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. Москва : Высшая школа, 1975. 272 с.
10. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. Москва : Наука, 1977. 344 с.
11. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. С. 31–273.
12. Черкасов Л. Н. Теория лингвистических систем как основа системной фонологии : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. Москва : ИЯ РАН, 1995. 420 с.
13. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука, 1974. С. 24–39.